

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ І ТЕОРЕТИЧНІ ПАРАДИГМИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

HISTORY OF ECONOMIC THOUGHT
AND THEORETICAL PARADIGMS OF THE
DEVELOPMENT OF UKRAINIAN ECONOMY

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2024.09.041>

УДК 33.330

JEL: Q130

Л.В. МОЛДАВАН, д-р екон. наук, проф., заслужений економіст України,
головний науковий співробітник відділу форм та методів господарювання
в агропродовольчому комплексі

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

вул. Панаса Мирного, 26, 01011, Київ, Україна

e-mail: lmoldavan@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5347-2699>

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ КООПЕРАЦІЇ У ПРАЦЯХ М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО ТА ЇХ АКТУАЛІЗАЦІЯ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ І ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Проаналізовано розвиток обґрунтованих у працях М. Туган-Барановського теоретичних засад сільськогосподарської кооперації, їх юридичне відображення і реалізацію на практиці протягом ХХ ст. Окреслено причини відсутності в Україні динамічного кооперативного руху і завдання щодо їх усунення як важливого чинника підтримки розвитку малого і середнього агробізнесу в умовах повоєнного становлення економіки і адаптації до європейської інтеграції.

Ключові слова: кооперативна спадщина; кооперативні принципи; еволюція; глобалізація; євроінтеграція.

Зародження кооперативних форм організації спільних дій пов'язується з розвитком товарно-обмінних відносин і поглибленням суспільного поділу праці, що обумовило віддалення виробника, з одного боку, від засобів виробництва, а з іншого — від ринку збуту продукції та інших зовнішніх

Ц и т у в а н н я: Молдаван, Л. (2024). Теоретичні засади кооперації у працях М. Туган-Барановського та їх актуалізація в умовах глобалізаційних процесів і євроінтеграції. *Економіка України*. 67. 09 (754). 41-63. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2024.09.041>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

сфер із загостренням антагоністичних між ними економічних відносин, посилюваних диспаритетом цін та іншими чинниками. Особливо ускладнювалось у ході конкурентної боротьби з більшими ринковими структурами становище дрібних ринкових агентів. Об'єктивно такі умови спричинили необхідність пошуку форм і механізмів нівелювання трагічних, за оцінкою американського економіста Е. Боуена (Bowen, 1953, р. 34), результатів капіталістичної системи. Предметом економічних, соціологічних, філософських досліджень у цьому контексті стала кооперація.

У ході історичного розвитку теоретичного базису кооперативної ідеї виокремилися дві теоретичні лінії. Для першої кооперація була засобом соціально-економічної боротьби з капіталізмом з метою або його заміни, або зміни його основних положень. Цей напрям був започаткований соціалістами-утопістами (Р. Оуеном, Ш. Фур'є, Л. Бланом), які вважали, що кооперативна система може змінити основи капіталістичної системи. Їх послідовники (Ш. Жід, П. Ламберт, Б. Лавернь) обґрунтували необхідність заміни системи ліберальної економіки кооперативною системою. Реформісти Е. Пуассон, К. Косткі розглядали «кооперативізм» не як спосіб руйнування капіталізму, а як спосіб справляння врівноважувального ефекту на капіталістичну систему, яка не має «ні сумління, ні моралі». Ф. Райфайзен і його однодумці не проявляли зацікавленості до політичних і соціальних реформ і єдиною справою кооперативів визнавали піднесення морального рівня його членів. Райфайзенівський рух став настільки ж господарським, наскільки ж і морально-релігійним.

Формування економічної думки другої течії проводили маргіналісти, і найбільшого поширення вона набула в Північній Америці. На думку Л. Вальраса, В. Парето та інших дослідників, члени всіх кооперативів вступають до них лише з егоїстичних міркувань. Кооперативи являють собою такі підприємства, в основі діяльності яких лежить провідний принцип капіталістичної економіки — прибуток, тобто вони є практичним засобом для покращення групами егоїстичних капіталістів індивідуального економічного становища в умовах конкуренції. Селяни, створюючи капітали кооперації у своїх інтересах, поступово перетворюються на капіталістів. К. Маркс і Ф. Енгельс також вважали, що кооперативи є лише ланкою в процесі переходу до капіталізму, а не до колективізму.

Опонуючи представникам обох течій, видатний український економіст і соціолог М. Туган-Барановський на початку ХХ ст. обґрунтував розуміння кооперації як можливої форми суспільно-економічних організацій трудящих, спрямованої на захист їх економічних інтересів господарськими методами. «Третьою формою самооборони трудящих, оборони шляхом утворення, яко противагу капіталістичним підприємствам своїх власних підприємств, — є кооперація» (Туган-Барановський, 1994, с. 217). На його думку, кооперативні підприємства — це, по суті, єдина форма господарської організації, що виникла в результаті свідомих зусиль селян і як виробнича структура здатна не лише захистити їх економічні інтереси, а й

досягнути поставленої мети: «Тому, що кооператив є одна з форм господарської самооборони трудящих, то він може прагнути тільки тих завдань, тієї мети, яку ставлять собі, в своїй господарській діяльності працюючі класи» (Туган-Барановський, 1994, с. 221).

На відміну від капіталістичного підприємства, яке створене «природним» процесом, кооператив є «штучною» формою господарської організації, яка виникла під впливом соціалістичного ідеалу, суть якого полягає у вимозі економічної рівності всіх членів суспільства. Вони відрізняються між собою тим, що рушійною силою капіталістичного підприємства виступає прагнення до прибутку — нетрудового доходу, який формується завдяки кругообігу капіталу. Розширення обігу капіталу заради його нарощування — притаманна капіталістичному підприємству риса. Кооперативне підприємство не має на меті одержання капіталістичного прибутку. Воно створюється не для одержання прибутку на вкладений капітал, а для «збільшення, завдяки загальному веденню господарства, трудових доходів своїх членів, або зменшення їх витрат на споживчі потреби» (Туган-Барановський, 1916, с. 67). Кооперативні підприємства відрізняються від інших також тим, що утворюються за добровільної згоди заінтересованих осіб без зовнішнього примусу. «Отже, кооперативне підприємство має три характерних ознаки: 1) некапіталістичну мету, 2) добровільність устрою, 3) гуртування, себто спільне господарювання» (Туган-Барановський, 2010, с. 47).

Кооператив (збутовий, переробний та ін.) розподіляє дохід (економічний результат) не на паї (внесений капітал), а на поставлену для продажу продукцію, і в цьому полягає його родова, відмінна від капіталістичного підприємства, ознака. Доданий продукт у кооперативі належить його членам і є їхнім трудовим доходом, тоді як у капіталістичному підприємстві — його прибутком. Визначення природи доходу кооперативів має важливе не лише теоретичне, а й практичне значення. Некапіталістична природа «зиску» кооперативів обумовлює їх звільнення від сплати торговельно-промислового податку, що має підтримуватися державною владою (Туган-Барановський, 2010, с. 50—51).

Особливу роль учений відводив кооперативним формам виробничих об'єднань селянських господарств. Виробничу артіль, яка за своїми розмірами набагато переважає індивідуальні селянські господарства, М. Туган-Барановський визначав як об'єднання «...групи осіб, що спільно володіють засобами виробництва і спільно володіють виготовленим продуктом» (Туган-Барановський, 1916, с. 119). Такими є, наприклад, земельні артілі Італії. Безробітні селяни орендують землю всією артілью, щоб «знайти кожному зайняття». Артіль спільно придбаває необхідний інвентар і спільно продає вирощену продукцію. При організації кожен член артілі робить вступний внесок і придбаває певну кількість паїв. Кошти наприкінці року, після покриття витрат, розподіляються між членами пропорційно паям. Усі працюють спільно, як на фермі. Керівництво здійснює правління, яке обирає директора (Туган-Барановський, 1916, с. 184).

Сільськогосподарська артіль є горизонтальною концентрацією, тоді як кооперування селянських індивідуальних господарств з метою зберігання, переробки, збуту продукції — це крок до розвитку великої вертикальної концентрації. Учений вважав, що в умовах капіталістичної економіки всі види кооперації є виробничою необхідністю для селянського господарства, тому що «завдяки кооперації селянин мав змогу користуватися тими вигодами та пільгами, які мали великі господарства» (Туган-Барановський, 1916, с. 19).

Особливе значення має проведений М. Туган-Барановським аналіз сутності й ролі сільськогосподарської кооперації, який ґрунтується на загальноприйнятих економічною наукою висновках щодо її впливу на соціальний характер еволюції селянського господарства.

Створені кооперативи своєю діяльністю продовжують окремі виробничі процеси селянського господарства, регулюють його внутрішнє життя. Цим самим сільськогосподарська кооперація не порушує самостійності малого селянського господарства, а навпаки, зміцнює його, підвищує його продуктивність. Вона приносить у селянське господарство і нове: воно втрачає свій індивідуальний характер, ізольованість, стає частиною складної кооперативної системи. Селянська кооперація не лише виступає чинником підвищення економічного рівня діяльності селянського господарства, але й глибоко перетворює його, удосконалює технологію і організацію виробництва, змінює обов'язки і працю селянина, привчає його до самостійності й самопомоги, дисциплінує, підвищує його культурний рівень і суспільну активність. Цим значення кооперації виходить за межі економічного. Селянське господарство, хоча і залишається індивідуальним, але водночас організаційно вливається в структуру вищого порядку, стає суспільно врегульованим, і в цьому полягає його новизна, створювана саме кооперацією. Іншими словами, завдяки останній формується новий тип селянського господарства, у якому для індивідуального селянського господарства залишається лише один напрям діяльності — сільськогосподарське виробництво. Решта сільськогосподарських операцій — продаж, переробка сільськогосподарської продукції, купівля засобів виробництва — виконується не силами сільськогосподарського виробника, а колективною силою організованих у кооперативи виробників.

За М. Туган-Барановським, історично кооперація утворена пристосуванням соціалістичного ідеалу до умов капіталістичного оточення. Соціалістичні ідеї, кинуті на капіталістичний ґрунт, дали своєрідний росток — кооперацію. Через те кооперація — така, яка вона реально існує в сучасному суспільстві, — має характер соціального компромісу: в ній є елементи і соціалістичного, і капіталістичного устрою. Учений стоїть на позиції компромісності кооперації між представниками двох домінуючих теоретичних течій: реформаторської і практичної. У тому й сила кооперації, що цей соціальний рух твердо заснований на ґрунті сучасної господарської системи і бере від капіталізму вироблені ним форми господарської організації. Водночас

кооперація є чимось більшим, що стоїть над компромісом. Ідеться про ідеалістичний характер кооперативного руху, віру в те, що кооперація відкриває для людства чудові перспективи, що кооперативна форма господарства несе з собою загальне поєднання, загальну гармонію і розв'язання багатьох суперечностей сучасності (Туган-Барановський, 2010, с. 143—150).

Отже, **мета статті** — здійснити аналітичний огляд, оцінити й обґрунтувати теоретико-пізнавальні, історичні та інституціонально-практичні передумови еволюції кооперативних цінностей і практичних засад формування кооперативних структур за період від написання наукових праць М. Туган-Барановського до сьогодення, з актуалізацією значення об'єднань малих і середніх агрогосподарств на кооперативних принципах в умовах глобалізованого корпоративного капіталізму і євроінтеграційної орієнтації України.

Обґрунтовані М. Туган-Барановським компромісність та ідейність кооперативного руху, його можливості щодо розв'язання суперечностей капіталістичного способу господарювання шляхом поєднання інтересів кооператорів забезпечили кооперативним товариствам найбільшу, за аналізом історичної ретроспективи кооперативізму, порівняно з іншими організаційно-правовими формами стійкість у протистоянні викликам ХХ ст.¹ За дослідженнями науковців Навчально-дослідного інституту для кооперативів і взаємних товариств при Університеті Шербрук (l'Institut de recherche et d'enseignement pour les coopératives de l'Université de Sherbrooke — IRECUS, Canada), квебекські кооперативи виявили у два рази вищий відсоток виживання порівняно з підприємствами акціонерної форми господарювання (Lafleur, Merrien, 2012).

Поширення і утвердження кооперативного руху відбувалися в умовах протистояння, як і раніше, двох течій, одна з яких продовжувала орієнтуватися на соціалістичну альтернативу, друга — на капіталістичну систему. Теоретичні погляди на кооперативізм як інструмент переходу до соціалізму розвинулися в теорію формування через кооперативи оригінальної економічної системи, здатної уникнути як «безсердечного капіталізму», так і «комунізму без Бога», що стало основою для визначення третього шляху. Історично такий підхід розвивався в Канаді. У Франції ця теорія виявила себе в пропаганді «кооперативної республіки» (Lévesque, 1981).

Пошук альтернативи зростав у міру посилення панування капіталістичних відносин у всіх галузях і сферах обслуговування. Для реалізації на практиці способів опору системі, яка не має «ні сумління, ні моралі», стало поширення в Канаді багатофункціональних кооперативних центрів, відомих як *Caisses populaires*, з громадськими їдальнями і продажем за низькими цінами страв, кооперативами натуральних продуктів, кооперативними

¹ Birchall J., Ketilson L. Resilience of the Cooperative Business Model in Times of Crisis. Sustainable Enterprise Programme. International Labour Organization, 2009. 41 p. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_emp/@emp_ent/documents/publication/wcms_108416.pdf

дитячими садками, насамперед, для дітей малозабезпечених батьків і з неповних сімей, громадськими радіо, книжковими магазинами та іншими структурами, до яких застосовувалися терміни «народні групи», «самокеровані підприємства», «нетрадиційні кооперативи». Паралельно розвивався кооперативний рух, орієнтований на «вмонтування» в капіталістичний розвиток. Один з них — рух Дежардена, який набув значного поширення як рух альянсу кооперативів з державним і приватним секторами, чому сприяла його підтримка від держави шляхом визнання на рівні законодавства, а також фінансування окремих проектів «дежарденалістів» (Lévesque, 1997). У контексті цього руху підтримку дістали традиційні сільськогосподарські кооперативи, створені малими фермерськими і рибальськими господарствами, що в комплексі забезпечило їм місце центрального компонента місцевого сектору економіки Канади. «Нетрадиційним кооперативам» було відмовлено в правовому статусі, тому ця течія не набула широкого розвитку, натомість інтегрований у капіталізм кооперативний рух посів вагоме місце в національній державній економіці.

У Європі кооперативні товариства набули значного поширення з середини 1950-х — у 1960-х роках, охопивши паралельно із зародженням і посиленням глобалізаційної економіки й загостренням конкуренції практично всі основні сфери сільськогосподарської діяльності. Об'єднання фермерів на кооперативних засадах стало в європейському сільському господарстві основним елементом стратегії. У той період відбулись унормування юридичного режиму для сільськогосподарських кооперативів, структуризація їх різних типів, яка включала створення й інституалізацію статутів індивідуальних (первинних) кооперативів та їх національних організацій, які реалізовували політичні проекти своїх членів і розвивали послуги, що сприяли їх розвитку. Той період також характеризувався злиттям кооперативів, створенням союзів і кооперативних груп. Якщо у 1965 р. у Франції функціонувало близько 5700 кооперативів, не враховуючи кооперативів із спільного використання техніки та інших кооперативних сервісних структур, то наприкінці 1990-х років у результаті процесів об'єднання їх кількість зменшилася до 3600. При цьому торговельний оборот збільшився з 3 млрд до 51 млрд євро. Через кооперативи та їх об'єднання малі й середні європейські фермерські господарства успішно «вписалися» в модернізовану економіку другої половини ХХ ст.

Процеси становлення кооперативного руху відбувалися не тільки в європейських та інших розвинутих країнах, а й в країнах, що розвиваються. Наочний тому приклад — Індія, де водночас з капіталістичним розвитком економіки поширення набули сільськогосподарські кооперативи у виробництві цукру, переробці молока, постачанні й виробництві добрив, зберіганні й збуті сільськогосподарської продукції² (табл. 1).

---

² Indian Cooperative Movement. A statistical profile 2016. National Cooperative Union of India, 2016. URL: <http://68.178.225.232/storage/A-STATISTICAL-PROFILE-2016.pdf>

Наприкінці минулого і в поточному сторіччі процеси західноєвропейської кооперативної концентрації посилилися, що сприяло досягненню кооперативами економії на масштабі, посиленню впливу в переговорних процесах з великотоварними покупцями сільськогосподарської продукції і розширенню їх ринків збуту. Так, у Франції за цей період кількість кооперативів зменшилася до 2500 од. з торговельним оборотом 85 млрд євро, що на 34 млрд євро є більшим порівняно з кінцем 1990-х років. Скорочення відбулося шляхом об'єднання первинних кооперативів у регіональні кооперативні союзи (інкорпоровані структури) і кооперативні групи (об'єднання на основі договору). Нові кооперативні структури виявили спроможність конкурувати з великими капіталістичними корпораціями, відібравши в останніх 7 % агропродовольчого ринку. За французькими кооперативами — переробка 40 % сільськогосподарської продукції; вони надають роботу 160 тис. працівникам і ще стільки ж зайнято в кооперативах із спільного використання техніки й надання інших сервісних послуг. Сім французьких кооперативів входять до 20 найбільших сільськогосподарських кооперативів ЄС. Серед 20 топ-кооперативів з найбільшим торговельним оборотом функціонують чотири німецьких кооперативів, за ними йдуть великомасштабні скандинавські кооперативні утворення (табл. 2).

Поява таких структур — результат ускладнення конкурентного середовища для діяльності кооперативів через розширення до європейських і світових розмірів ринків й конкурентів. Європеїзація комерційної мережі зумовила вихід капіталістичних підприємств на європейський, а за ним і

Таблиця 1. Характеристика основних видів кооперативів Індії

Види кооперативів	Основні показники
Збутові	Загальна кількість — 7 тис. од. Кількість членів — 6,1 млн осіб Кількість зайнятих — 39 тис. осіб Частина держави в пайовому капіталі — 45,6 %
З переробки цукрової тростини	Кількість первинних кооперативів — 81,5 тис. од. Кількість членів — 6 млн ферм Кількість кооперативних переробних заводів — 326 од. Питома вага кооперативного цукру — 60 % Частка держави в пайовому капіталі — 44,1 %
З переробки молока	Кількість первинних кооперативів — 1,4 млн од. Кількість кооперативних заводів — 218 од. Частка кооперативного молока — $\approx$ 49 % Обсяг переробки молока за добу — 34 млн л Щоденний роздрібний продаж — 30 млн л Робота кооперативів фінансується, керується і контролюється державними органами

Джерело: адаптовано авторкою за: Indian Cooperative Movement. A statistical profile 2016. National Cooperative Union of India, 2016. URL: <http://68.178.225.232/storage/A-STATISTICAL-PROFILE-2016.pdf>

на міжнародні рівні, що потребує значних коштів. Кооперативи через свою специфіку і етичні аспекти діяльності мають у своєму розпорядженні менші ресурси, ніж їх конкуренти — приватні промислові компанії. З такою самою ситуацією стикаються кооперативи у сфері переробки і розфасовки сільськогосподарської продукції, роль якої наразі зростає.

Кооперативам доводиться робити вибір: залишатися постачальником сировини для приватних структур або шукати додаткових можливостей залучати кошти, що спонукає їх до купівлі приватних підприємств, укла-

Таблиця 2. Топ-20 європейських сільськогосподарських кооперативних об'єднань

Країна	Кооперативне об'єднання	Вид діяльності	Дохід за 2013 р., млрд євро
Німеччина	BayWa	Продаж зерна і поставки на ферми	16,0
Нідерланди	FrieslandCampina	Молочна продукція	11,4
Данія / Швеція	Arla Foods	Молочна продукція	9,9
Данія	DLG	Продаж зерна і поставки на ферми	7,9
Данія	Danish Crown	Виробництво м'яса	7,8
Німеччина	Sudzucker	Виробництво цукру	7,7
Німеччина	Agravis	Продаж зерна і поставки на ферми	7,5
Франція	Invivo	Продаж зерна і поставки на ферми	6,1
Ірландія	Kerry	Молочна продукція	5,8
Німеччина	DMK	Молочна продукція	5,3
Фінляндія	Metsalito	Лісове господарство	4,9
Швейцарія	fenaco	Багатоцільовий	4,9
Франція	Tereos	Виробництво цукру	4,7
Франція	Terrena	Багатоцільовий	4,7
Франція	Sodiaal	Молочна продукція	4,6
Нідерланди	FloraHolland	Садівництво	4,4
Франція	Vivescia	Продаж зерна і поставки на ферми	4,2
Франція	Agrial	Багатоцільовий	3,9
Швеція	Lantmannen	Продаж зерна і поставки на ферми	3,8
Франція	Axéreal	Продаж зерна і поставки на ферми	3,7

Джерело: адаптовано авторкою за: Declerck F. 9 challenges facing French agricultural co-ops. *ESSEC Knowledge*. 2014. Dec 15. URL: <https://knowledge.essec.edu/en/economy-finance/9-challenges-facing-french-agricultural-co-ops.html> (дата звернення: 01.05.2024).

дання угод про партнерство з переробними компаніями, розроблення своїх або пошуку доступу до використання торгових марок комерційних структур тощо. Ці та інші глобалістичні процеси не могли не вплинути на еволюцію кооперативних цінностей. Науковці з різних країн і Міжнародний кооперативний альянс займаються пошуком таких допустимих змін у цінностях і принципах, які б впливали з принципів і правил у інтерпретації піонерів Рочделя³, були обов'язковими для всіх і водночас відповідали вимогам зовнішнього середовища.

Пошуки ускладнюються тим, що нині, як і 100 років тому, коли М. Туган-Барановський писав свої праці з кооперації, більшість теоретиків і законотворців підходять до кооперативів з позиції традиційної капіталістичної економічної теорії, яка не може розглядати особливості кооперативних структур, оскільки займається виключно аналізом капіталістичних фірм. Як і тоді, теорія кооперації не дійшла до свого завершення, адже погляди на відмінності кооперативів від капіталістичних підприємств залишаються діаметрально протилежними і пошук рівноваги між ними триває. Такий підхід передається і законодавцям. У багатьох країнах, де вплив великого капіталу на владні структури домінує, кооперативне лобі є слабким, а кооперативний рух належною мірою себе не проявляє, у законодавчих актах кооперативи ідентифікуються такими самими підприємствами, як й інші. Для них правила, що називаються кооперативними принципами, є другорядними і не вносять значної різниці у функціонування кооперативів порівняно з капіталістичними підприємствами. І для перших, і для других однією з найважливіших проблем, за умови сильної міжнародної конкуренції, є створення капіталу, тому основні правила мають на меті полегшити формування власних фондів будь-якою ціною, у тому числі шляхом звернення до зовнішніх капіталів і надання їх вкладникам переваг, поширених у капіталістичних фірмах. Такий підхід у науковій літературі Канади названо утилітарним. Для нього головне — виживання підприємства, тобто його конкурентоспроможність, тому аналізується з позиції прагматично-індуктивного методу, за яким кооперативне товариство визначається таким, яке, зберігаючи деякі свої специфічні риси, має тенденцію наблизитися до капіталістичного утворення (Ф. Ніколя, Дж. Нільсон).

Діаметрально протилежним утилітарному є деонтологічний підхід (деонтологія — профільна етика), який заснований на кооперативних цінностях і звертається до ідеально-дедуктивного методу. За науковцями, що

³ Перші кооперативні принципи, визначені в 1844 р. кооператорами Рочделя (Англія): відкрите і добровільне членство; демократичне управління і контроль за принципом «один член кооперативу — один голос»; капітал кооперативу формується за рахунок пайових внесків членів і відрахувань від господарської діяльності; доходи кооперативу (економічний результат) розподіляється між членами кооперативу пропорційно користуванню послугами; чесне ведення справи з помірним ризиком; політичний і релігійний нейтралітет; піклування про освіту членів кооперативу (Зіновчук, 2001, с. 31).

дотримуються деонтологічного підходу (А. Матіс, К. Метъоз, Ю. Бланквіст, С. Аке), чітке співвідношення між кооперативними цінностями і кооперативним законодавством є дуже важливим, оскільки саме через їх поєднання визначаються кооперативна практика і майбутнє кооперативного руху. Кооперативна ідеологія і цінності мають домінувати в законодавчих актах. Відсутність такого підходу відкриває шлях до опортунізму (формування псевдокооперативів).

Однак залишатися кооперативним цінностям традиційними в умовах змін глобалізаційної економіки неможливо. По-перше, у сучасному суспільстві частина з них (наприклад, релігійно-національні) втрачають свій сенс як ознаки, що відрізняють кооперативи від інших підприємств. Унормування кооперативних правил щодо частини інших цінностей, які були б узгоджені між собою в нових умовах, є досить складним, оскільки одна й та сама цінність може породити безліч правил (Levesque, Cote, 1995).

На відміну від деонтологічного підходу, що визнає домінування цінностей, і утилітарного, який дотримується пріоритету ринкового середовища, у науковій сфері різних країн виокремлюється системний підхід для характеристики й унормування відмінностей кооперативних підприємств (С. Вьєней, Ж. Пельте), який передбачає забезпечення компромісу між логікою цінностей і логікою практичності, що є продовженням кооперативного вчення М. Туган-Барановського. Рівність, що відноситься до кооперативних цінностей, унормовується принципом «один член — один голос». Логіка практичності реалізується через принцип розподілу кооперативних виплат пропорційно проведеним з кооперативом операціям (Levesque, Cote, 1995). Системний підхід не заперечує утилітарних принципів, але їх реалізація повинна мати межу, за якою кооператив не втрачатиме своєї кооперативної сутності. Він також визнає важливу роль кооперативних цінностей як парадигми, що координує процес розробки правил. Згідно з системним підходом, законодавство, ураховуючи зміни в кооперативних принципах, обумовлені реальним ринковим середовищем XXI ст., водночас має залишатися «охоронцем» специфічного характеру кооперативів — по суті єдиної, як зазначав, нагадаємо, М. Туган-Барановський, форми організації, що виникла в результаті свідомих зусиль селян і як виробнича структура, здатна не лише захистити їхні економічні інтереси, а й досягти поставленої мети.

У науковій літературі й документах конгресів Міжнародного кооперативного альянсу кооперативні принципи поділено, з урахуванням впливу на функціонування кооперативів глобалізованої економіки, на такі, яких обов'язково необхідно дотримуватись, і такі, яких можна дотримуватись із обмеженням. До перших віднесено:

- демократичний контроль, основу якого формує принцип «один член — один голос»;
- принцип відкритих дверей — дозволяє всім, хто займається будь-якими видами діяльності, що належать до предмета діяльності кооперативу, вступати до нього чи виходити з нього;

- принцип додержання членами кооперативу зобов'язань щодо участі в його діяльності;
- розподіл кооперативних виплат пропорційно участі членів у діяльності кооперативів, що відповідає принципам справедливості й солідарності;
- обмежений розподіл на паї, оскільки вони прирівнюються до облигацій з виплатою відсотків на договірній основі, а не до акціонерного капіталу, який дозволяє отримувати дивіденди пропорційно розміру внесеного в підприємство капіталу;
- обмеження обсягу комерційних операцій з третіми особами і підпорядкованість цих операцій своєму предмету діяльності з надання послуг членам;

Принципи, яких, залежно від обставин, можна дотримуватися з обмеженням:

- передання майна кооперативу в разі його ліквідації — вільні резерви можуть бути передані в пайовий фонд, що розподіляється, решта резервів залишається недоторканою;
- принцип негайної оплати може замінюватися механізмами товарного кредиту і взаємозаліку;
- навчання членів може обмежуватися наявністю сучасних джерел і методів доступу до наукової інформації та ін.;
- принцип політичного і релігійного нейтралітету в нинішніх умовах не є оцінювальним щодо кооперативних принципів.

Принципи, визнані недоторканими, зберігають особливості нинішніх кооперативів, які відрізняють їх від капіталістичних підприємств тим, що:

- метою кооперативу є задоволення власних інтересів членів, він є центром створення прибутку в інтересах своїх членів (П. Мевелен);
- дохід кооперативу, який члени кооперативу розподіляють між собою, ними ж і зароблений, тому він не є прибутком (К. Ламберт);
- кооператив не заробляє прибутку — надлишкові кошти на рахунку в кінці року становлять борг кооперативу перед його членами (Ж. Дезе);
- пайовий фонд кооперативу насправді більше нагадує механізм облигацій, а не механізм акцій. За своєю природою він схожий на позику членів кооперативу (І. Ємельянов, К. Пішет), тому виплати нараховувань на паї обмежено договірними умовами;
- між членами кооперативу і кооперативним центром не відбувається економічного обміну, не існує ні попиту, ні пропозиції, а отже, між ними немає ринку, аналогічно немає і ціноутворення в його традиційному розумінні (К. Ламберт);
- кооператив не є власником продукції, переданої його членами для продажу за дорученням і закупленої для членів за їх замовленням, тому бухгалтерський облік, який ведеться капіталістичними підприємствами, не може застосовуватися до кооперативів — вони повинні мати свій особливий облік фінансового режиму (Г. Деше);

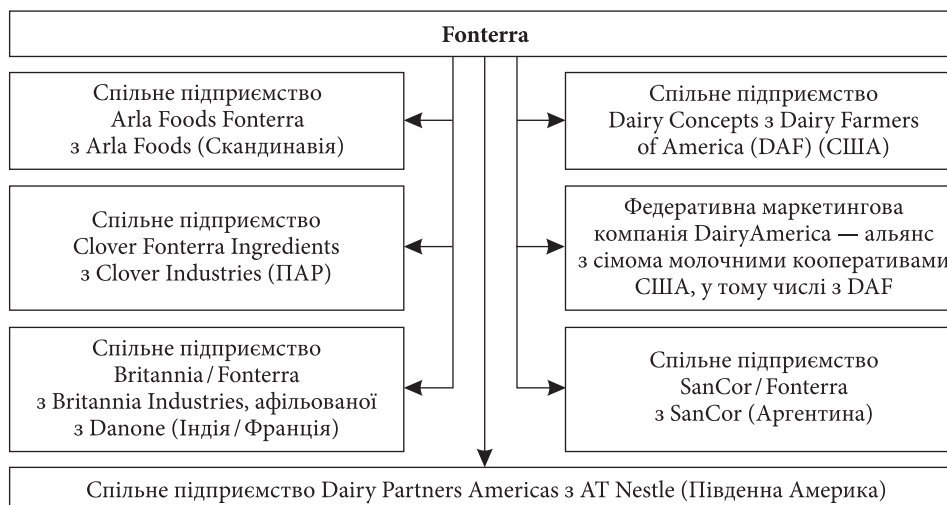
- кооператив як продовження діяльності господарств його членів підлягає звільненню від податків, які сплачуються членами пропорційно одержаним ними кооперативним виплатам.

Виходячи з викладених особливостей традиційні критерії ефективності, які використовуються, власне, капіталістичними фірмами, не можуть бути застосовані до кооперативів: показник прибутку на власні фонди не відповідає кооперативним принципам — капітали, які вносяться до кооперативу, є тільки засобом для реалізації його діяльності; обсяг товарообороту не може сам по собі бути показником ефективності кооперативу — його підвищення свідчить про економічне зростання лише тоді, коли він є результатом розвитку господарства — члена кооперативу. Таким чином, ефективність кооперативної діяльності визначається показниками економічної ефективності кооперованої фермерами галузі або економією витрат у сфері діяльності, пов'язаної з наданням сервісних послуг з обробітку землі, зберігання продукції тощо.

Застереження М. Туган-Барановського стосовно того, що кооператив створює, поряд з капіталістичним підприємством, нове підприємство в інтересах трудових класів, тому у своєму розвитку зустрічає багато ворожості й жорстку протидію з боку капіталістичних компаній (Туган-Барановський, 1916, с. 64), є актуальним і сьогодні. Нинішні глобалізаційні процеси і конкурентне середовище протистоять кооперативам, отже, вони повинні, як і раніше, самі «подбати про своє майбутнє».

Науковці Франції, підкреслюючи значення сільськогосподарських кооперативів для реалізації наявного потенціалу своїх членів і бізнесу в сільській місцевості, наголошують, що для подолання нинішніх викликів вони повинні:

- зберегти свій унікальний фінансовий статус, що обумовлює особливості оподаткування кооперативної діяльності;
- мати чіткі економічні й соціальні цілі; способи управління ними повинні бути зрозумілі всім зацікавленим сторонам кооперативу — членам, працівникам, партнерам, місцевим органам влади і споживачам;
- залучати своїх членів до розробки проектів розвитку кооперативу, що забезпечить їм кращу підготовку для роботи з економічними і соціальними реаліями, що розвиваються;
- реагувати на вимоги ринку, оскільки потреби споживачів і постачальників є основою для економічного розвитку товарів, що швидко обертаються;
- підтримувати близькість з членами і тоді, коли економія на масштабах вимагає централізованої організації;
- мати чітку стратегію створення вартості, вміти реагувати на виклики міжнародного капіталу, який може загрожувати бізнесу виробників — членів кооперативу;
- поліпшити й посилити переговорні позиції з корпоративними клієнтами, вміти висувати й відстоювати свої цінності до кінця;

Структура спільних підприємств кооперативу Fonterra (Нова Зеландія)

Джерело: адаптовано авторкою за: Globalization of the Dairy Industry: Firms, Foreign Direct Investment, and Partnerships. 52 p. P. 12—15. URL: https://www.ers.usda.gov/webdocs/publications/45640/29897_err28e_002.pdf?v=0

• уникати конфлікту інтересів з членами кооперативу, оскільки налагоджений зв'язок між кооперативом і його членами, кожен з яких виступає «двигуном» діяльності кооперативу за допомогою власного капіталу, сільськогосподарської продукції і участі в управлінні, є фундаментом успіху (Lévesque et al., 1997).

Складним викликом для кооператорів в умовах виходу ринків і приватних структур на світовий рівень є стратегія інтернаціоналізації діяльності (Filippi et al., 2008). Конкурентні структури, збільшуючи свою рентабельність за рахунок інтернаціоналізації, забезпечують собі переваги порівняно з кооперативами, дії яких обмежено як певними (територіальними та ін.) кооперативними принципами, так і фінансовими можливостями (Mauget, 2008). Для кооперативів застереженням також є певні негативні наслідки глобалізації ринків, такі як обмеження права на виробництво продукції, реімпорт дешевої продукції тощо.

Кооперативні об'єднання експортують свою продукцію, але не інтернаціоналізуються, тобто не відкривають своїх відділень за кордоном, знаходячи інші форми співпраці для діяльності на світових ринках, що ми бачимо на прикладі новозеландського кооперативу Fonterra, власниками і клієнтами якого є 10,5 тис. фермерських молочних господарств. Інтернаціоналізація кооперативної діяльності відбувається за участі кооперативних підприємств спільної з третіми особами діяльності⁴ (рис.).

⁴ Results & Reporting. *Fonterra*. URL: <https://www.fonterra.com/nz/en/investors/results-and-reporting.html> (дата звернення: 24.05.2024).

Регламентом прийнятого у 2003 р. Статуту Європейського кооперативного товариства за європейськими кооперативними організаціями закріплено право на інтернаціоналізацію діяльності в межах Європейського Союзу, яким уже користується ряд французьких, датських, голландських, ірландських великих кооперативних груп. Опоненти кооперативізму, виділяючи певні відхилення від окремих кооперативних принципів у процесі інтернаціоналізації кооперативної діяльності, інтерпретують їх як доказ відсутності відмінностей між капіталістичним і кооперативним підприємствами і, відповідно, неправомірність унормування їх особливостей і захисту таких структур з боку законодавства. Однак, зберігаючи окреслені основоположні принципи, насамперед економіко-фінансові, кооперативи, з одного боку, забезпечують своїм членам одержання доданої вартості, а з іншого — присутність кооперативних структур на ринках продовольчих товарів і послуг позитивно впливає на стабілізацію цін, стримуючи завдяки своїй неприбутковій природі комерційні торговельні компанії у їх прагненні до цінової максимізації.

В умовах всеохоплюючого розвитку капіталістичної системи і глобалізаційних процесів у нових формах збереглися принципи і цінності виробничої кооперації. У працях М. Туган-Барановського, поряд із земельними артілями Італії, ідеться про виробничі асоціації, які виникли всередині ХІХ ст. у Франції. Члени такої асоціації були одночасно власниками і працівниками. Дохід від спільно збутої продукції, після покриття витрат і відрахувань його п'ятої частини до неподільного капіталу, розподілявся між членами асоціації пропорційно їх вкладу. Практично 100 років потому законом Франції від 8 серпня 1962 р. легалізовано об'єднання із спільного ведення господарства (*les groupements agricoles d'exploitation en commun* — GAEC) — некомерційне товариство, створене власниками (орендарями) земельних ділянок, які передаються членами своєму об'єднанню в оренду і обробляються колективно. Капітал об'єднання розподілений на паї і включає вартість усіх засобів виробництва. Після збуту продукції і закриття балансу дохід розподіляється на вкладений кожним пайовий капітал і орендну плату. Доходи декларує не об'єднання, а кожен його член, який і сплачує податки. Кожен член об'єднання бере участь у фінансуванні його діяльності відповідно до площі угідь, оформлених у оренду. Функції управління члени виконують по черзі. Наразі членами GAEC обробляється понад чверть орних земель країни. У GAEC, як правило, об'єднуються малі ферми, що підвищує рівень їх виживання і конкурентоспроможність, створює членам можливості для почергових відпусток, сприяє розвитку нових відносин, оволодінню молодими фермерами практикою управління під наглядом досвідчених членів тощо.

У сільському господарстві Польщі функціонує близько 700 об'єднань сільськогосподарських виробників (*Rolnicze Spoldzielnie Produkcyjne* — RSP), які де факто є кооперативами. Загальна чисельність їх членів стано-

виль майже 42 тис. осіб. У середньому на одне господарство припадає 350 га сільськогосподарських угідь і 60 осіб-членів, які їх обробляють⁵.

Відповідно до закону «Про кооперативне право»⁶, об'єктом їх діяльності визначено ведення сільського господарювання об'єднанням індивідуальних фермерів. Вкладення у створення кооперативу здійснюються грошовими внесками, машинами, обладнанням та іншими засобами виробництва. Земля передається кооперативу в оренду, окремі ділянки можуть бути передані в пайовий фонд (наприклад, під забудову сховищ, ферм тощо). Дохід, який одержують кооперативи, після відшкодування витрат, погашення позики і відрахувань у фонди розподіляється між членами відповідно до їх вкладу в діяльність кооперативу у вигляді капіталу, праці й управління. В Італії та Іспанії функціонують кооперативи із спільного обробітку освоєваних земель.

В Україні динамічний кооперативний рух відсутній. До початку воєнних дій у аграрному секторі, за даними Державної служби статистики, було зареєстровано 1274 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативи, що більше порівняно з 2014-м і наступними за ним роками і менше, ніж у середині 2010-х років⁷. Водночас кількість діючих кооперативів, за щорічними оперативними оцінками Мінагрополітики України, характеризується тенденцією до зменшення: у 2021 р. працювало 55 % проти, наприклад, 61 % у 2019-му. Наразі їх кількість зменшилась удвічі, на що значною мірою вплинули бойові дії. Частка обслуговуючих кооперативів на ринку сільськогосподарської продукції оцінюється в обсязі до 1 % (офіційна статистика щодо їх операційної діяльності відсутня). Серед сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів чимало таких, які не відповідають даній організаційно-правовій формі: це і кооперативи власників сільськогосподарської техніки, створені для надання послуг третім особам на комерційних засадах, і кооперативи власників одержаних у рахунок паїв земельних ділянок, створені з метою спільного укладення угоди з компаніями-орендарями, що підтримується останніми, оскільки їм не вигідно укладати угоди з кожним орендодавцем окремо. Не створено жодного кооперативного банку, не формується мережа сільських кредитних спілок.

Дослідженням причин, що гальмують розвиток сільськогосподарської кооперації, і пошуком способів його оптимізації займаються вчені науково-дослідних установ і вищих шкіл⁸ (Зіновчук, 2022; Малік та ін., 2019).

⁵ Rolnicze Spółdzielnie Produkcyjne. URL: <https://krs.org.pl/branze-spoldzielcze/rolnicze-spoldzielnie-produkcyjne> (дата звернення: 02.09.2024).

⁶ USTAWA z dnia 16 września 1982 r. Prawo spółdzielcze. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20031881848/U/D20031848Lj.pdf>

⁷ Кількість юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання: статистична інформація за відповідні роки. *Державна служба статистики України*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>

⁸ Globalization of the Dairy Industry: Firms, Foreign Direct Investment, and Partnerships. 52 p. P. 12—15. URL: https://www.ers.usda.gov/webdocs/publications/45640/29897_err28e_002.pdf?v=0

За різними, у тому числі авторськими, результатами досліджень, окреслені тенденції розвитку сільськогосподарської кооперації значною мірою можна пояснити тим, що як фермерські й особисті селянські господарства, так і традиційні малі підприємства ще не усвідомили необхідності захисту своїх економічних інтересів шляхом кооперування з метою спільних дій на великотоварних ринках сільськогосподарської сировини, засобів виробництва і продовольства, спільного використання техніки, складських приміщень, елеваторів, інших об'ємних і високовартісних складових матеріально-технічної бази. Для одних причиною є відсутність інформації і знань щодо сутності об'єднань на кооперативних принципах, другі думають, що можна буде за якихось обставин обійтися своїми силами, треті вичікують сприятливих умов для створення і функціонування кооперативів. Однією з таких умов є наявність відповідної правової бази. У історичній ретроспективі не всі держави через законодавство унормовували й захищали дотримання на практиці основних кооперативних принципів, про що йдеться в працях М. Туган-Барановського і що наразі фіксується в різних країнах, у тому числі й в Україні.

У відповідному Законі України⁹ кооперативні категорії «пайовий внесок», «пайовий фонд», «пай» замінено на «вклад», «статутний капітал», «частина», тобто на ті категорії, які застосовуються до комерційних капіталістичних господарських товариств і мають відмінне від кооперативних змістове наповнення. Поняття «дохід кооперативу», «кооперативні виплати», «виплати на паї», які розкривають специфіку фінансових відносин між кооперативом і його членами і пов'язаних з ними особливостей оподаткування кооперативної діяльності, в нормовані як «фінансовий результат (прибуток)», «патронажні дивіденди», «дивіденди». Обороти члена сільськогосподарського кооперативу із своїм кооперативом надано значення загальної грошової вартості проданої кооперативу своєї сільськогосподарської продукції або придбаних у кооперативі засобів виробництва і послуг, що змінює суб'єктність власності на продукцію, яка проходить через кооперативи і, у сукупності із зазначеним, «розмиває» природу кооперативної форми господарювання, знецінюючи ефективність її використання малими і середніми фермерськими господарствами для посилення своїх економічних позицій на ринку і унеможливаючи одержання кооперативного синергічного ефекту.

Унормовані ознаки комерціалізації відносин між кооперативом і його членами породжують, по суті, комерційних посередників «у кооперативних одежах», що дискредитує кооперативну ідею в цілому. Появу «псевдокооперативів» посилює і той факт, що закон не передбачає контролю за відповідністю кооперативним принципам і порядком відкликання дозволу на їх функціонування в разі виявлення відхилень, як це прийнято в європейських країнах. Нечітке визначення в законі некомерційного статусу сільськогоспо-

⁹ Про сільськогосподарську кооперацію. Закон України № 819-IX, ред. від 24.07.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20/print>

дарського обслуговуючого кооперативу створює конфліктні ситуації між виробниками і владними структурами при реєстрації установчих документів, визначенні оподаткування тощо. Стосовно виробничого кооперативу, то, за законом, він є капіталістичним підприємством, мета якого — одержання прибутку. Інших організаційно-правових форм об'єднання малих і середніх власників земельних ділянок для спільного виробництва сільськогосподарської продукції, наближених до кооперативних принципів, у вітчизняному правовому полі не легалізовано. Зазначене в цілому стало однією з причин стримування розвитку фермерського типу господарювання в процесі реформ і «холдингізації» аграрного сектору України.

Кооперативні банки, які в західноєвропейських країнах є основним джерелом фінансування, легалізовані відповідним Законом України¹⁰, однак у кооперативному законодавстві кредитний кооператив як організаційно-правова форма кооперативного банку, що створюється для спільного ведення справ, а не для заробляння прибутку, не внормований. Це вимагає внесення відповідних доповнень з огляду на довголітню правову практику в даній сфері не лише в західноєвропейських, а й у азійських та інших країнах. Так, наприклад, у Індії кооперативним кредитним обслуговуванням охоплено 95 % сільського населення, функціонує більш як 140 тис. кредитних кооперативів, членами яких є 121 млн осіб. Частка кооперативних структур у сільськогосподарському кредиті становить майже 44 %¹¹.

Розвиток кооперативного руху залежить і від фінансової підтримки формування матеріально-технічної бази кооперативних товариств на першому етапі їх становлення. М. Туган-Барановський у своїх працях посиляється на уряд Пруссії, який асигнував з державного бюджету 5 млн марок на будівництво хлібних елеваторів з тим, щоб потім на особливих умовах передати їх зерно-збутовим кооперативам. Для підтримки розвитку кооперативних товариств із спільного обробітку землі уряд Румунії створив Центральну сільську касу з капіталом 20 млн лей з функціями купівлі сільськогосподарських земель і передання їх у оренду сім'ям — членам товариства на термін не менше п'яти років і створення можливостей для спільного придбання й використання засобів виробництва і спільного збуту продукції (Туган-Барановський, 1916, с. 289). Така практика мала місце в різних країнах протягом усього періоду зародження й розвитку кооперації і продовжується донині. М. Туган-Барановський (1916, с. 173) наводить приклад, коли Національні збори Франції 1848 р. виділили на підтримку розвитку виробничих асоціацій 3 млн франків. Більш як століття потому законодавство Франції, легалізуючи виробничі об'єднання із спільного ведення господарства (GAEC), передбачило їх підтримку шляхом надання членам GAEC значних (до 50 %) пільгових кредитів, установлення їм вищих лімітів позик і менших відсотко-

¹⁰ Про банки і банківську діяльність. Закон України № 2121-III, ред. від 27.04.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14/print>

¹¹ Indian Cooperative Movement. A statistical profile 2016. National Cooperative Union of India, 2016. URL: <http://68.178.225.232/storage/A-STATISTICAL-PROFILE-2016.pdf>

вих ставок, підвищення на 10—20 % субсидій за програмами державної підтримки для членів ГАЕС, ніж для індивідуальних ферм, звільнення членів ГАЕС від сплати гербових зборів, надання державної субсидії у розмірі до 50 % інвестицій у основний капітал виробничого об'єднання.

Показники участі держави в розвитку кооперативного руху в Індії є такими: частка держави в пайовому капіталі кооперативних заводів з переробки тростини наразі становить 44,1 %, у збутових кооперативах — 45,6 % (див. табл. 1). У постсоціалістичних країнах Східної Європи з переходом до ринкової економіки і аграрної реформи були створені різного розміру фермерські господарства, які, після вступу країн до ЄС, зіткнулися на загальноєвропейському ринку з проблемами збуту малотоварних партій вирощеної продукції. Для оволодіння навичками спільних дій на ринку малим і середнім фермерам Регламентом Ради (ЄС) № 952/97 про групи виробників та їх об'єднання та іншими документами, прийнятими у даній сфері, надано можливість організовувати групи з метою приведення сільськогосподарського виробництва до ринкових умов і концентрації попиту й спільної реалізації продукції, яким притаманні певні кооперативні принципи¹².

Як і в збутовому кооперативі, член групи бере на себе зобов'язання продати через неї більше половини виробленої у господарстві продукції; він може бути членом лише однієї групи із збуту даного продукту або групи продуктів, які усупільнюються для спільного продажу; члени групи формують спільну матеріально-технічну базу для зберігання і передпродажної підготовки поставленої продукції; група продає продукцію своїх членів, як і в кооперативі, за дорученням, вона не є власником усупільненої продукції і доходу від її продажу і, відповідно, не є платником податку (Куцик та ін., 2023).

Відповідно до Регламенту Ради (ЄС) № 1698/2005 про підтримку сільських регіонів, уряди країн — членів ЄС зобов'язані надавати протягом перших років становлення таких структур фінансову підтримку з цільовим призначенням на адміністративні потреби й придбання окремих об'єктів матеріально-технічних ресурсів для спільного використання¹³. У Польщі, згідно з довгостроковою програмою, ця підтримка в перший рік роботи групи становить 10 %, у другий — 8 %, третій — 6 %, четвертий — 5 %, п'ятий — 4 % вартості чистого доходу від спільно проданої продукції¹⁴. Кожному виду сільськогосподарської продукції встановлено мінімальну партію для спіль-

¹² Council Regulation (EC) № 952/97 of 20 May 1997 on producer groups and associations thereof. URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/1997/952/oj> (дата звернення: 02.08.2024).

¹³ Council Regulation (EC) No 1698/2005 of 20 September 2005 on support for rural development by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD). *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2005/1698/oj> (дата звернення: 05.04.2024).

¹⁴ Program Rozwoju Obszarow Wiejskich 2014—2020. URL: <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/-program-rozwoju-obszarow-wiejskich-2014-2020-prow-2014-2020> (дата звернення: 02.09.2024).

ного продажу¹⁵. Успішна діяльність групи може стати основою для її трансформації у збутовий кооператив. В Україні такий підхід до підтримки спільних дій малих господарств на кооперативних засадах відсутній.

У ситуації, що склалась, а також з огляду на практику необхідно, на додаток до вдосконалення закону щодо сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів і кредитної кооперації, ухвалити закон про групи виробників та їх об'єднання, як це було своєчасно зроблено в процесі набуття членства в ЄС східноєвропейськими країнами, легалізувати одну з поширених форм некомерційних виробничих об'єднань для спільного ведення сільськогосподарської діяльності, адекватних французьким GAEC. Для реалізації таких законодавчих актів на практиці важливо використати досвід країн — нових членів ЄС щодо організації серед малих і середніх господарств системної освітньої та інформаційно-консультативної роботи із залученням дорадчих служб, приватних консультантів, викладачів аграрних навчальних закладів і спеціалістів науково-дослідних установ.

Державі належить зайняти активну політичну й економічну позицію щодо популяризації кооперативної ідеї у процесі набуття Україною членства в ЄС, законодавчої і економічної підтримки кооперативних форм господарювання. До підтримки розвитку сільськогосподарської кооперації варто підключитися регіональним органам управління: історично відомою є практика участі бюджетів земств у організації і функціонуванні сільських кредитних кооперативів, формування матеріально-технічної бази кооперативів шляхом надання їм об'єктів нерухомості комунальної власності на пільгових умовах тощо. Це стосується і територіальних громад. Члени сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу є одночасно членами сільської громади, у них спільні інтереси щодо соціально-економічного, екологічного, демографічного розвитку сіл і сільських територій, досягнення яких потребує спільних дій через кооперування у виробничій, кредитній, соціальній та інших сферах життєдіяльності сільського населення.

ВИСНОВКИ

1. Ретроспективний аналіз розвитку кооперативного руху показує, що між кооперативами періоду М. Туган-Барановського і нинішніми їх формами є безсумнівний історичний зв'язок. Як і 100 років тому, сучасні наука й практика шукають форми і механізми нівелювання морально-етичних загроз капіталістичної системи. При цьому кооперативи з притаманними їм гуманістичними засадами справедливості, рівноправності, колективізму і спільної праці як визнавалися, так і визнаються однією з ефективних форм

¹⁵ Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 9 kwietnia 2008 r. w sprawie wykazu produktów i grup produktów, dla których mogą być tworzone grupy producentów rolnych, minimalnej rocznej wielkości produkcji towarowej oraz minimalnej liczby członków grupy producentów rolnych. Dz.U. 2008 nr 72 poz. 424. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20080720424> (дата звернення: 02.09.2024).

заміни домінуючих цінностей індивідуалізму і матеріалізму цінностями взаємовідносин, що виступає важливим чинником захисту соціального капіталу суспільства.

2. З другої половини ХХ ст. сільськогосподарська кооперація стала важливою складовою аграрної економіки в переважній більшості країн світу. Сприяючи зміцненню економічних позицій виробників сільськогосподарської продукції на ринку, кооперація водночас визнана ефективним інструментом розвитку сільських регіонів, боротьби з бідністю, захисту соціальних інтересів своїх членів в умовах сучасного глобалізаційного ринкового господарства.

3. Глобалізація капіталістичної економіки і світових ринків з відповідним загостренням конкуренції посилила тиск на кооперативи, вплинула на еволюцію кооперативних цінностей і структуру кооперативних формувань, однак ця еволюція не зачепила основоположних кооперативних принципів, що зберегло їх природу, їх економічну, соціально-гуманістичну цінність і затребуваність об'єднань на кооперативних засадах у різних країнах незалежно від рівня їх економічного розвитку.

4. Аналіз ретроспективи розвитку сільськогосподарської кооперації та нинішніх інноваційних форм організації кооперативних структур у різних країнах, їх ролі у врівноважуванні ринкових відносин свідчить про безальтернативність сільськогосподарських кооперативів у подоланні негативних соціо-економіко-екологічних наслідків холдингізації українського сільськогосподарства та його адаптації до європейського сільськогосподарського устрою як важливого чинника сталого розвитку.

5. Звернення до кооперативної наукової спадщини М. Туган-Барановського і аналіз нинішніх зарубіжних наукових розробок дають підстави для висновку щодо недостатньої уваги до даної проблеми з боку вітчизняної агроекономічної науки, отже, щодо необхідності розширення наукових досліджень теоретичних засад і практичних механізмів розвитку сільськогосподарських кооперативів в умовах глобалізованого корпоративного капіталізму і євроінтеграційної орієнтації України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Bowen, E. (1953). *Cooperative Road to Abundance: the Alternative to Monopolism and Communism*. New York, Henry Shuman. 169 p.
- Туган-Барановський, М. (1994). *Політична економія: курс популярний*. Київ, Наукова думка. 262 с.
- Туган-Барановский, М. (1916). *Социальные основы кооперации*. М., Тип. т-ва И.Н. Кушнерёва и К. 512 с.
- Туган-Барановський, М. (2010). *Кооперація, її природа та мета*. У: *Сільськогосподарська кооперація*. Вибр. праці. За ред. Л.П. Горкіної. НАН України, Ін-т економ та прогнозув. Київ. 776 с.
- Lafleur, M., Merrien, A.-M. (2012). *Impact socio-économique des coopératives et des mutuelles*. 35 p. URL: https://www.irecus.org/_files/ugd/135ae8_0279a6ffe84940698f354c571c32c0e2.pdf

- Lévesque, B. (1981). Coopératives et socialisme au Québec: perspectives pour l'an 2000. *Revue Interventions critiques en économie politique*. No. 6. P. 193—209. URL: http://classiques.uqac.ca/contemporains/levesque_benoit/Coop_et_socialisme/Coop_et_socialisme_texte.html
- Lévesque, B., Bouchard, M., Grant, M., Desrochers, L., Jacques, F. (1997). Desjardins: une entreprise et un mouvement? (Les leaders du Québec contemporain) Textes présentés lors du 9e colloque sur les leaders contemporains tenu à l'Université du Québec à Montréal en mars 1996. Comprend des réf. bibliogr. Presses de l'Université du Québec. 378 p. URL: https://extranet.puq.ca/media/produits/documents/733_9782760522367.pdf
- Levesque, B., Cote, D. (1995). Le changement des principes coopératifs à l'heure de la mondialisation: à la recherche d'une méthodologie. In: Coopératives, marchés, principes coopératifs. A. Zevi, J.-L. Monzon Campos (Eds.). Brussels, De Boeck — Wesmael/CIRIEC. P. 1—14.
- Зіновчук, В. (ред.) (2001). Основи сільськогосподарської обслуговуючої кооперації. Навч. посібник. Київ, Вища освіта, 2001. 464 с.
- Filippi, M., Frey, O., Mauget, R. (2008). Les coopératives agricoles face à l'internationalisation et à la mondialisation des marchés. *RECMA — Revue internationale de l'économie sociale*. No. 310. P. 31—51. <https://doi.org/10.7202/1021102ar>
- Mauget, R. (2008). Les coopératives agricoles entre territorialisation et mondialisation. *Pour*. No. 1-2 (196-197). P. 174—178. URL: <https://www.cairn.info/revue-pour-2008-1-page-174.htm>
- Зіновчук, В. (ред.) (2022). Сільськогосподарські кооперативи в Україні: to be or not to be? У: Яке майбутнє сільськогосподарських кооперативів? Кол. моногр. Житомир, Поліський національний університет. 275 с. С. 172—188.
- Малік, М., Шпикуляк, О., Мамчур, В. та ін. (2019). Розвиток сільськогосподарської кооперації та інтеграційні процеси в аграрному секторі економіки. Моногр. За ред. М.Й. Маліка. Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки». Київ. 374 с. URL: <http://feb.tsatu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/06/Kooperatsiya-2019-r-formatovana-nov.pdf>
- Куцик, П., Семів, С., Куцик, В., Полякова, Ю., Шевчик, Б. (2023). Стан, проблеми та пріоритети розвитку аграрної кооперації в Україні в контексті викликів сучасності. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. Т. 1. № 48. С. 282—297. <https://doi.org/10.55643/fcaptr.1.48.2023.3956>
- Раманаускас, Ю., Жуковскис, Я., Зіновчук, В. (2017). Кооперативи и организации производителей: европейский опыт и его уроки для Украины. Кооперативні читання 2017 рік. Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Житомир, 2 вересня 2017 р.). Житомир, Вид-во «Житомирський національний агроєкологічний університет». 216 с. С. 27—36.

Надійшла 30.04.2024

Прорецензована 16.05.2024

Доопрацьована 07.06.2024

Підписана до друку 21.06.2024

REFERENCES

- Bowen, E. (1953). *Cooperative Road to Abundance: the Alternative to Monopolism and Communism*. New York, Henry Shuman. 169 p.
- Tugan-Baranovsky, M. (1994). *Political economy: a popular course*. Kyiv. 262 p. [in Ukrainian].
- Tugan-Baranovsky, M. (1916). *Social foundations of cooperation*. Moscow. 512 p. [in Russian].
- Tugan-Baranovsky, M. (2010). *Cooperation, its nature and purpose*. In: *Agricultural cooperation. Selected works*. L.P. Horkina (Ed.). Kyiv. 776 p.
- Lafleur, M., Merrien, A.-M. (2012). *Impact socio-économique des coopératives et des mutuelles*. 35 p. URL: https://www.irecus.org/_files/ugd/135ae8_0279a6ffe84940698f354c571c32c0e2.pdf
- Lévesque, B. (1981). *Coopératives et socialisme au Québec: perspectives pour l'an 2000*. *Interventions critiques en économie politique*. No. 6. P. 193-209. URL: http://classiques.uqac.ca/contemporains/levesque_benoit/Coop_et_socialisme/Coop_et_socialisme_texte.html
- Lévesque, B., Bouchard, M., Grant, M., Desrochers, L., Jacques, F. (1997). *Desjardins: une entreprise et un mouvement? (Les leaders du Québec contemporain)* Textes présentés lors du 9e colloque sur les leaders contemporains tenu à l'Université du Québec à Montréal en mars 1996. Comprend des réf. bibliogr. Presses de l'Université du Québec. 378 p. URL: https://extranet.puq.ca/media/produits/documents/733_9782760522367.pdf
- Levesque, B., Cote, D. (1995). *Le changement des principes coopératifs à l'heure de la mondialisation: à la recherche d'une méthodologie*. In: *Coopératives, marchés, principes coopératifs*. A. Zevi, J.-L. Monzon Campos (Eds.). Brussels, De Boeck — Wesmael/CIRIEC. P. 1-14.
- Zinovchuk, V. (Ed.) (2001). *Basics of agricultural service cooperation*. Kyiv. 464 p. [in Ukrainian].
- Filippi, M., Frey, O., Mauget, R. (2008). *Les coopératives agricoles face à l'internationalisation et à la mondialisation des marchés*. *RECMA — Revue internationale de l'économie sociale*. No. 310. P. 31-51. <https://doi.org/10.7202/1021102ar>
- Mauget, R. (2008). *Les coopératives agricoles entre territorialisation et mondialisation*. *Pour*. No. 1-2 (196-197). P. 174-178. URL: <https://www.cairn.info/revue-pour-2008-1-page-174.htm>
- Zinovchuk, V. (Ed.) (2022). *Agricultural cooperatives in Ukraine: to be or not to be? What is the future of agricultural cooperatives?* Zhytomyr. 275 p. P. 172-188 [in Ukrainian].
- Malik, M., Shpykulyak, O., Mamchur, V. et al. (2019). *Development of agricultural cooperation and integration processes in the agrarian sector of economy*. Monograph. M.Y. Malik (Ed.). National Scientific Centre «Institute of Agrarian Economics». Kyiv. 374 p. URL: <http://feb.tsatu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/06/Kooperatsiya-2019-r-formatovana-nov.pdf> [in Ukrainian].
- Kutsyk, P., Semiv, S., Kutsyk, V., Poliakova, J., Shevchyk, B. (2023). *State, problems, and priorities of the development of agricultural cooperation in Ukraine in the context of modern challenges*. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. Vol. 1. No. 48. P. 282-297. <https://doi.org/10.55643/fcaptop.1.48.2023.3956> [in Ukrainian].

Ramanauskas, J., Žukovskis, J., Zinovchuk, V. (2017). Cooperatives and Producer Organizations: European Experience and Its Lessons for Ukraine. In: Cooperative readings: 2017. Proc. All-Ukrainian Sci.-Pract. Conf. (Zhytomyr, September 2, 2017). Zhytomyr. 216 p. P. 27-36 [in Russian].

Received on April 30, 2024

Reviewed on May 16, 2024

Revised on June 7, 2024

Signed for printing on June 21, 2024

Lyubov Moldavan, Dr. Sci. (Econ.), Prof., Honored Economist of Ukraine,
Chief Research Fellow of the Department of Forms and Methods of Management
in the Agro-food Complex
Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine
26, Panasa Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine

THEORETICAL FOUNDATIONS OF COOPERATION
IN THE WORKS OF M. TUGAN-BARANOVSKY
AND THEIR RELEVANCE UNDER GLOBALIZATION
PROCESSES AND EUROPEAN INTEGRATION

The prerequisites for the emergence of cooperation as a form and mechanism for leveling antagonistic economic relations of the capitalist system are revealed, with characterizing the main theoretical lines inherent in the historical development of the theoretical basis of the cooperative idea, their legal reflection and implementation in practical activity in the context of the theoretical foundations of cooperatives, their place in economic self-defense and impact on the evolution of the social character of the peasantry, that are substantiated in the works of the outstanding Ukrainian economist and sociologist M. Tugan-Baranovsky. It has been proven that the differences in the motivation of the association of economic entities, the mechanism of economic and financial relations, which determine the non-capitalist character of cooperative entities, as the scientist emphasized, ensured cooperatives a higher survival rate under the challenges of the 20th century compared to other organizational and legal forms.

The results of scientific research into the impact of the globalization of economy and markets on the evolution of cooperative principles and the structure of cooperative entities are systematized, various approaches to the relationship between the logic of cooperative values and the logic of practicality, its enshrinement in cooperative legislation and impact on the development of the cooperative movement are analyzed. In this context, the reasons for the lack of dynamic development of agricultural cooperatives in Ukraine are identified, and ways to eliminate them are substantiated as an important factor in the formation of a farming-type economic activities, without which small and medium-sized Ukrainian farms, in the event of the country becoming a member of the EU, will not “fit” into the European single market and the Common Agricultural Policy. They will be pushed out of agricultural production with corresponding negative consequences for ensuring food security and food sovereignty of society, preservation of population distribution pattern and rural development, which is contrary to the Sustainable Development Goals.

Keywords: *cooperative legacy; cooperative principles; evolution; globalization; European integration.*